

Д. О. Александров, начальник кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ОСОБИСТІСНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК НАСЛІДОК ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

Присвячено актуальній проблемі визначення причин деформації особистості працівників органів внутрішніх справ. Доведено, що професійна деформація є наслідком дезадаптації особистості, яка виникає під впливом діяльності. Наведено результати експериментального дослідження зв'язку професійної дезадаптації працівників міліції з деформацією індивідуальних психологічних якостей особистості.

Ключові слова: деформація; дезадаптація; психологічні якості; працівник органів внутрішніх справ; особистість; діяльність.

Розпочинаючи розгляд феномена професійної дезадаптації працівника ОВС, яка виступає причиною його деформації, слід, насамперед, зрозуміти сутність самого феномена адаптації особистості. Так, 1937 р. Г. Оллпорт запропонував власне визначення особистості як динамічної організації індивіда, що складається з психофізіологічних систем, що зумовлюють його унікальну здатність пристосовуватися до навколишнього середовища. І хоча у визначенні соціальний компонент узагалі відсутній, але в подальшому в теорії особистості акцентовано на складній побудові особистості як системи, що інтегрує в собі біологічне та соціальне. Разом із тим у визначенні зазначена важлива ознака особистості, а саме унікальність її пристосування до навколишнього (не лише природного, а й соціального) середовища. Отже, важливою ознакою особистості є її соціальна адаптованість, про що писав наш співвітчизник О. Ф. Лазурський ще 1915 р. [1, с. 6].

Результатом розвитку адаптивних здібностей стає формування такої особистісної якості, як адаптивність. Отже, щоб зрозуміти сутність адаптивності, увага має зосереджуватися на вивченні ієрархічної організації структурних компонентів особистості; динамічних процесів і нелінійних співвідношень її елементів; механізмів змін її організації; детермінант цільової поведінки та саморегуляції. Адже саме ці ракурси забезпечують усі

Психологія правоохоронної діяльності

форми адаптивності особистості, а отже, й неповторність рушійних сил індивідуальних трансформацій особистості у процесі розвитку.

Виокремлюючи феномен соціальної адаптивності, звернемося до праць О. О. Бодальова, А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського [2; 3] та інших науковців, які розуміють особистість як суб'єкта соціальних відносин і свідомої діяльності, що набуває так званої системної якості в умовах входження індивіда у суспільні відносини та виконання спільної діяльності й спілкування з іншими людьми. Як вияву активної адаптації науковці виокремлюють свідому взаємодію з соціумом, діяльність та безпосередньо спілкування.

Однак адаптивність людини можна розглядати, принаймні, за двома чинниками: як адаптивність організму до природного середовища і як адаптивність особистості до соціального середовища. Саме тому привертає увагу думка Г. П. Щедровицького [4], який є автором оригінальної концепції діяльності. Згідно з його теорією, “біот” (біологічний індивід) стає людиною тією мірою, якою він “втягується” у потік діяльностей людства, що існує незалежно від особистості та має бути “привласнена” індивідом у її загальних формах. Говорячи ж про особистість, акцентуємо увагу більшою мірою на компоненті його соціальної адаптивності. Це є важливим чинником, адже професійна адаптивність – компонент соціальної.

Сукупність діяльностей, що реалізуються особистістю, створює багатство та широту зв'язків індивіда зі світом, з чого можна зробити висновок про індивідуальність адаптивності індивіда як неповторність процесу соціалізації. Грунтуючись на цьому, Б. Ф. Ломов формулює два основні завдання психологічного дослідження особистості: з одного боку – розгляд діяльності як детермінанти системи психічних процесів, станів і властивостей суб'єкта, а з другого – вивчення впливу психіки на ефективність та якість діяльності [5].

Отже, у процесі соціалізації як форми специфічної людської адаптації суспільні умови визначають психічні якості особистості не самі собою, а завдяки її усвідомленим діям. Інакше кажучи, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники впливають на психічний розвиток особистості вибірково – залежно від особливостей організації діяльності й актуалізації соціальної поведінки особистості як суб'єкта власної активності.

У найзагальнішому сенсі інтеріоризація розуміється як формування внутрішніх структур людської психіки у процесі

засвоєння зовнішньосоціальної діяльності. Як зазначав Л. С. Виготський, будь-яка функція психіки першопочатково створюється як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, як трудова або інша діяльність, і лише потім, унаслідок інтеріоризації, стає компонентом психіки людини [6, с. 198–199]. Таким чином, у контексті нашого дослідження особистості правоохоронця, слід говорити про його професійну інтеріоризацію, яка полягає у формуванні структури особистості правоохоронця на основі розвитку професійно значущих особистісних якостей у процесі засвоєння діяльності. Притаманні індивіду риси, стани та властивості мають динамічний характер, розвиваються і трансформуються на відповідних етапах у якісні перетворення структурних компонентів особистості.

Тому, розглядаючи особистість правоохоронця, необхідно дотримуватися детермінізму за двома чинниками: з одного боку, як роль психологічних якостей особистості, що визначають її адаптацію до професії під час інтеріоризації нею відповідних відносин, притаманних діяльності, а з другого, як вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості.

Занурення працівника ОВС у інтенсивну правоохоронну діяльність об'єктивно призводить до змін належної до неї особи. Зважаючи ж на рівень власної професійної адаптивності, працівник постає перед потребою вибору: залишатися в умовах такої діяльності, змінюючи себе; перетворювати ситуацію відповідно до своїх бажань; спробувати вийти з неї через звільнення.

Найсуттєвіші трансформації виникають у ситуаціях, пов'язаних з радикальними (стосовно індивідуального досвіду людини) змінами навколишньої дійсності, які відбуваються, у контексті нашого дослідження, у момент первинного входження у професію оптанта. Це може бути пов'язано з інтенсифікацією динаміки зміни звичного оточення на професійне, виявом регламенту самої діяльності, життєвого ритму тощо, що може породити настільки ж радикальні зміни у психіці людини – від конструктивної трансформації до професійної деформації.

Радикальні перетворення зовнішнього середовища призводять до розриву всієї сукупності звичних для особистості відносин, що викликає необхідність установа нових зв'язків із соціальними умовами існування, у чому й виявляється професійна адаптація правоохоронця. Будь-яка радикальна трансформація є безумовним стресором, про що писав російський психіатр Ю. О. Александровський, запроваджуючи теорію

соціальних стресових розладів, а також українські психологи О. М. Лактіонов та П. В. Лувшин, у центрі уваги яких знаходилися трансформаційні процеси, що тривають у життєвому досвіді (його переосмислення) та уявленнях про необхідні зміни у власних цінностях і стилі поведінки.

Отже, динамічний підхід розгляду особистості правоохоронця має на меті вивчити якісні зміни в її структурі (прогресивних чи регресивних), форми і тенденції розвитку, причини її трансформації в умовах специфіки самої діяльності через призму особистісних детермінант, які й виступають потенціалом професійної адаптивності чи дезадаптивності.

Таким чином, установлюючи у структурі особистості правоохоронця відповідну сукупність рис, можна спрогнозувати конструктивну чи деструктивну динаміку його професійної адаптації, результатом чого має стати формування нової якості – професійної адаптованості або дезадаптованості.

У сучасній психології, через переважання в ній зовнішнього детермінізму, генезис особистості визначається, передусім, соціальними чинниками, отже, закони соціогенезу вказують на залежність розвитку особистості від розвитку суспільства, до якого вона адаптується у процесі становлення. Саме ж становлення особистості в руслі цієї тенденції пов'язане з процесом інтеріоризації суспільних відносин, завдяки чому поняття “соціальна адаптація” конкретизується як: “перетворення суспільних мотивів в особистісні” (Л. І. Божович, П. М. Якобсон); “засвоєння суспільного досвіду” (О. О. Бодальов, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов); “оволодіння нормами, зразками та еталонами суспільства” (М. І. Бобнева, М. І. Воловікова, Л. І. Рувінський, В. Е. Чудновський); “входження у соціальне середовище та інтеграція в ньому” (О. Г. Асмолов, А. В. Петровський).

В іншому ракурсі становлення особистості під час її адаптації визначається активністю особистості та особливою роллю свідомості в цьому процесі. Водночас акцентується на постулаті рівноцінності зовнішньої і внутрішньої детермінації (самодетермінації). Отже, поняття “соціальна адаптація” як показник розвитку особистості виявляється у: “здатності до соціальної активності як самоактивності” (М. Й. Боришевський, В. І. Слободчиков, Т. С. Яценко), “визначенні суспільного способу життя і способів індивідуальної реалізації себе” (С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк); “накопиченні нових суспільних можливостей та індивідуальних потенціалів” (К. О. Абульханова-Славська,

Л. І. Анциферова, О. В. Брушлінський); “зміні потенційного та змістовного, актуального” (Т. І. Артєм’єва, В. Г. Асєєв); “сходженні до морально-духовного і набутті персонального” (І. Д. Бєх, Б. С. Братусь, В. П. Зінченко, М. В. Савчин).

Такі підходи дають змогу, за принципом від зворотного, окреслити й сам феномен професійної дезадаптації як: нездатність перетворення суспільних мотивів в особистісні; неспроможність засвоєння професійного досвіду; ускладнення оволодіння нормами, зразками та еталонами діяльності; порушення процесу входження у професійне середовище та інтеграції у нього; нездатність до професійної активності як форми самоактуалізації; обмеженість нагромадження нових професійних можливостей та індивідуальних потенціалів; неможливість змін власного потенційного та змістовного, актуального; неможливість сходження до морально-духовного і набуття персонального у професії.

Отже, професійна дезадаптація виявляється в усіх сферах життя людини, тому й призводить до деформації не якогось окремого компонента особистості, а всіх її складових загалом.

При дослідженні деформації правоохоронця як наслідку професійної дезадаптації слід урахувати такі особливості:

роль психологічних якостей особистості, які визначають її адаптацію у професію під час інтеріоризації нею відповідних відносин, притаманних правоохоронній діяльності;

вплив умов цієї діяльності на подальші трансформації особистості.

Аналізуючи феномен професійної деформації як наслідку порушення адаптації працівника ОВС до умов службової діяльності, слід зазначити, що сам феномен дезадаптації виникає у процесі професійної інтеріоризації, але лише за умови невідповідності функціонування професійно значущих особистісних якостей вимогам професії. Це може відбуватися у двох випадках: а) значущі якості з самого початку не відповідають вимогам професії, через що деформуються; б) наявні професійно значущі якості під впливом професійної діяльності гіпертрофуються, трансформуючись у свою протилежність.

Отже й аналіз деформації особистості працівника ОВС має розпочинатися з вивчення взаємозв’язку деформації його індивідуально-психологічних якостей із процесом професійної дезадаптації. Адже саме внутрішній потенціал індивіда виступає регулятивним початком його дезадаптації, а деформації, які відбуваються на особистісному рівні, є перетворенням форм

Психологія правоохоронної діяльності

зв'язку його психічних властивостей із професією як реакцією порушення засвоєння системи функцій та відносин у професійній діяльності.

Для вивчення цієї проблеми було підбрано відповідний діагностичний інструментарій та визначено перелік методик, зокрема: поліфакторний опитувальник Р. Кеттелла для дослідження загального особистісного профілю; опитувальник Кокоскарової для визначення схильності до невротичних розладів; опитувальник Г. Айзенка (ЕРІ) для визначення екстра-інтроверсії та нейротизму; методика Орла (СОП) для виявлення схильності до девіантної поведінки; методика Басса-Дарки для виявлення агресивності; методика діагностики комунікативних та організаційних здібностей (КОС-2); методика малюнкової фрустрації Розенцвейга для діагностики психологічних установок реакції на фрустратор; опитувальник В. Г. Андросюка для діагностики екстремум-станів; тест Т. Лірі для діагностики системи Я-образів у структурі міжособистісних відносин; методика А. Маслоу для дослідження мотивації та задоволення основних потреб; методика “Прогноз” для визначення нервово-психічної стійкості та ризику дезадаптації у стресі; методика С. Р. Пантелеєва (МІС) для дослідження системи самовідношень; опитувальник “Адаптивність” (МЛЮ-АМ) А. Г. Маклакова – С. В. Чермяніна та методика діагностики соціально-психологічної адаптації (СПА) К. Роджерса – Р. Даймонда.

Такий перелік психодіагностичних методик дає змогу відстежити комплексні деформаційні особистісні зміни, що виникають унаслідок професійної дезадаптації працівника. Дослідження кореляційних зв'язків професійної дезадаптації з основними особистісними рисами та якостями працівників ОВС, які мають досвід практичної діяльності понад десять років, показало, що вона, насамперед, зумовлює зростання схильності до адикцій (0,7292 за СОП Орла) у вигляді алкоголізації як намагання компенсації внутрішньої напруженості задоволенням суто матеріальних потреб (0,3811 із першим блоком потреб за Маслоу). Зростання тенденції фіксації на самозахисті (0,4014 із ЕД за Розенцвейгом) при зниженні здатності фіксації на перешкоді (-0,3837 із ОД за Розенцвейгом) визначає загострення загального показника ворожості (0,3978 з інтегративним індексом ворожості за Бассом-Даркою). Це зумовлює загальну упереджену тривожність, невпевненість у собі та боязкість (-0,3756 із шкалою Н за Кеттеллом). Схильність до проєкцій внутрішніх конфліктів на зовнішні обставини зумовлюють потребу у безпеці (0,3496 із другим

блоком основних потреб за Маслоу) та відповідну сторожку стриманість (-0,2917 із шкалою F за Кеттеллом) і, як наслідок, – образливість (0,2928 за Бассом-Даркою).

Ці непродуктивні форми компенсації зумовлюють суттєве зниження загальної соціальної адаптивності (0,3939 за МЛО-АМ та -0,3080 за СПА). Це виявляється у схильності до подолання норм і правил (0,3506 за СОП Орла), яка, на фоні відповідної тенденції зниження моральної нормативності поведінки (0,2368 МЛО-АМ), породжує певний нонконформізм (0,2398 за шкалою Q2 за Кеттеллом) та категоричну пряmlinійність (-0,3698 за шкалою N за Кеттеллом).

Така схильність проєкціювання власної неадаптованості на зовнішнє оточення зумовлює загострення екстрапунітивної форми реагування (0,3259 з Е за Розенцвейгом). У зв'язку з цим, форма захисної екстрапунітивності визначається зростанням загального рівня агресивності (0,2845 з інтегративним індексом агресивності за Бассом-Даркою) у вигляді вербальної агресії (0,2884 за Бассом-Даркою).

Зазначена професійна дезадаптованість, яку працівнику не вдається розв'язати продуктивно, переходить і на всі інші сфери життя та породжує ескалацію нервово-психічної напруженості. Це призводить до зниження нервово-психічної сталості (0,3652 за МЛО-АМ та -0,2433 за “Прогнозом”) з відповідним підвищенням загального рівня нейротизму (0,3042 за Айзенком). Сила нервових процесів впливає на ефективність виконання багатьох видів професійної діяльності, пов'язаних із екстремальними умовами, надає можливість прогнозувати здатність до витривалості правоохоронця. Порушення ж витривалості внаслідок дезадаптації не дає змоги працівнику правоохоронних органів ефективно здійснювати професійні функції, зважаючи на стресогенні умови, що супроводжують виконання службових обов'язків. Крім того, порушення нервово-психічної сталості породжує схильність до невротичних розладів: психастенії (0,4907), вегетативних розладів (0,3415), неврастенії (0,3237), депресивності (0,2836), деперсоналізації (0,2576) та істерії (0,2039), за методикою Кокошкаррової.

Виявлена також тенденція до зростання внутрішньоособистісної конфліктності (0,2778 із МІС), що пов'язана з суперечливими виявами боязкої підлеглості (0,2660 з п'ятим октантом за Лірі) на тлі загострення захисної авторитарності (0,2404 з першим октантом за Лірі) під час налагодження професійних та інших соціальних відносин. Це спричиняє нездатність долати зовнішньосоціальні

ПСИХОЛОГІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

суперечності, які породжені, з одного боку, зниженням інтелектуального потенціалу (-0,2837 із шкалою В за Кеттеллом), а з другого – вадами комунікативних здібностей (-0,2396 із КОС-2 та 0,2383 із МЛЮ-АМ). Ураховуючи соціономічний характер правоохоронної діяльності, це також негативно відображається на ефективності адаптації працівника до продуктивного виконання службових функцій, що вимагають постійної активної взаємодії з об'єктами професійної комунікації.

Отже, професійна дезадаптація пов'язана з деформацією не якогось окремого компонента у структурі особистості правоохоронця, а зумовлює комплексне викривлення всіх сфер, набуваючи для особистості тотального характеру.

На підставі зазначеного дійшли висновку, що саме поєднання зазначених рис профілю й визначає тенденцію до деформованих форм компенсації професійної дезадаптації. Це дає змогу не тільки створити портрет такого працівника, а й розробити на його основі як методи ранньої діагностики “групи ризику”, так і подальші шляхи профілактики професійної дезадаптації. Впливаючи у процесі психокорекційних заходів саме на ці провідні риси, можна безпосередньо призупинити деформацію правоохоронця. Адже, як відомо, неможливо впливати загалом ані на дезадаптацію, ані на деформацію, оскільки ці утворення є інтегративними і зумовлені сукупністю взаємодіючих властивостей та якостей особистості.

Список використаних джерел

1. Лазурский А. Ф. Классификация личности [3-е изд.] / Лазурский А. Ф. – Ленинград : Гос. издат., 1924. – 290 с.
2. Бодалев А. А. Личность и общение. Избранные труды / Бодалев А. А. – М. : Педагогика, 1983. – 272 с.
3. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1998. – 432 с.
4. Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра как новая форма организации и метод развития коллективной мыследеятельности : Избранные труды / Щедровицкий Г. П. – М. : Шк. культ. полит., 1996. – С. 115–142.
5. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б. Ф. – М. : Наука, 1984. – 256 с.
6. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1960. – 248 с.